

Марченко Н.

**Философская интерпретация Т. Шевченко
этноментальных черт украинцев в двух редакциях
социально-бытовой поэмы "Москалева криница"**

В обеих редакциях социально-бытовой поэмы "Москалева криница" Тарас Шевченко отобразил как положительные (свободолюбие, гостеприимство, добродетельность, мудрость, набожность, осмотрительность, трудолюбие, совестливость, сила воли и т.д.), так и отрицательные (зависть, злоба) этноментальные черты характера украинцев.

Ключевые слова: интерпретация, этноментальный, художественное воображение, социальный, психологический.

Marchenko N.

**Taras Shevchenko's philosophical interpretation
of etnomental traits of Ukrainian in two versions
of the poem "Moskaleva krynytsia"**

The article deals with the affirmative (love of freedom, hospitality, beneficence, wisdom, devotion, wariness, assiduity, conscientious, strength of volition etc.) and the negative (jealousy, malicious) etnomental traits of Ukrainian in two versions of the poem "Moskaleva krynytsia".

Key words: interpretation, etnomental, conception of art, social, psychological.

УДК 821:161:070:82-92

**О. Харитоненко, канд. філол. наук, доц.,
Інститут української філології
та літературної творчості
імені Андрія Малишка НПУ імені М. П. Драгоманова**

**ОБРАЗ ЧИТАЧА Й МОТИВИ ЧИТАННЯ
В РОСІЙСЬКИХ ПОВІСТЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Образи читачів і мотиви читання в російських повістях Т. Шевченка "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Художник" розглянуто як приклади фіксації типових практик читачівства XIX століття, а також як засоби моделювання міфопоетичної картини світу, в якій сфері сакрального й профанного маркуються ставлення людини до книги і зафіксованого в ній слова.

Ключові слова: повісті Т. Шевченка, образ читача, мотиви читання, читачькі практики, міфопоетична картина світу.

Повісті "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Художник" написані в 1855–1856 роках. Як відомо, в цей час Т. Шевченко перебував у Новопетровському укріпленні. Одним із лейтмотивів більшості його листів були скарги на брак книжок і преси: "У нас не получает никто "Отечественных записок"..." (лист до О. М. Плещеева) [8, 90]; "Десятый год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого..." (лист до С. С. Гулака-Артемовського) [8, 108].

Так само часто Т. Шевченко згадує й ті книги, які йому все-таки вдалося отримати та прочитати: "Благодарю тебя, мой благородный друже, за "Мертвые души"..." [8, 103]; "откуда ты взял эти вялые, лишенные малейшего аромата "Киевские ландыши"... Мне даже совестно и благодарить тебя за эту во всех отношениях тощую книжонку" (листи до Бр. Залеського) [8, 94]; "В прошлом году получалась здесь комендантом "Библиотека для чтения". Бывало, хоть перевод Корочкина и Беранже прочитаешь, все-таки легче станет. А нынче, кроме фельетона "П[етербургских] ведомостей", совершенно ничего нет современно литературного" (Щоденник) [7, 37].

Можливо, саме тому образи читача та мотиви читання пронизують повісті, написані в період заслання. Мета цієї статті – проаналізувати ці образи та лейтмотиви. В українському літературознавстві та книгознавстві проблеми рецепції літературних творів розглядалися в працях О. Білецького, Г. Грабовича, М. Зубрицької, Г. Сивокона, І. Франка та ін. [див. 1]. Цей напрямок досліджень настільки різнобічний і багатоаспектний, що напевно чи може бути вичерпаний. Твори художньої літератури – одне з найважливіших джерел, у яких зафіксовано досвід читачівства певної епохи, а також приклади металітературного дискурсу.

Т. Шевченко змалював кілька **типових образів читачів** свого часу. Перший із них – це людина, яка читає багато, розуміється на літературі, надзвичайно шанобливо ставиться до книги. У "Прогулянці" це оповідач, для якого книги – "хлеб насущный". У "Близнюках" таким ми бачимо Ватю: щоб придбати "Мертві душі", він заклав мундир. Ці герої – alter ego самого письменника. Пам'ятаємо, як у листах і в Щоденнику він постійно наголошував на життєвій для себе необхідності мати при собі книгу: "...что я буду делать целый месяц без какой-нибудь книги?" [7, 41].

Другий типаж, змальований Т. Шевченком, абсолютний антагоніст першого: "Родич мой, хотя и не без образования человек, но книги боялся, как чумы" [6, 222], "Книги она просто ненавидит, и если бы была какой-нибудь маркрафинею во времена Гутенберга, то не задумалась бы возвести знаменитого типографа на костер" ("Прогулянка...") [6, 223]. До цієї категорії читачів письменник зараховує не лише тих, хто ставиться до книги вороже, а й невігласів. Їм присвячено чимало іронічних рядків і комічних епізодів. У "Прогулянці..." для фактора із трактуру та "жокея" Трохима книга лише матеріальна цінність. Для першого видання з розрізаними сторінками – зіпсована річ, яку важче продати. Другий, купуючи книги, стежить за якістю паперу, щоб "дебелого" видання ще й онукам вистачило. При цьому йому байдуже до змісту. Його вибір – фізика та листування Катерини II з Вольтером – видається оповідачеві кумедним і гідним висміювання. Так само, як і

продавець книгарні з "Близнюків", який лякається самої назви роману "Мертві душі". Саркастично Шевченко описує військових: "Военный... лучше... возьмет у жида лишнюю бутылку самодельного клоповника, чем захочет выписать мудрую книгу какую-нибудь..." ("Близнецы") [9, 224]; "штык и книги – самая дикая дисгармония" [6, 222]. Безумовно, цей мотив має біографічне підґрунтя: і в "Щоденнику", і в листах письменник неодноразово підкреслював те, як дошкуляє йому неучтво гарнізонних мешканців.

Третій тип читача, який у Т. Шевченка викликає вже не усмішку, а відверте роздратування, узагальнює звички людей, які байдужі до книг, але прикидаються зятими книголюбамі. Вони часто й амбіційно розмовляють про літературу, хоча насправді нічого в ній не тямлять. У "Прогулянці..." це кузина, в якій "вся библиотека состоит из "Опытной хозяйки", переписанной каким-то не совсем грамотным прапорщиком. А как занесется о литературе, так только слушай..." [6, 222]. В "Художнику" знаходимо такі самі інвективи оповідача: "Нет на свете на немецком и русском языке такой книги, которой бы она не читала, и ни одной не помнит... Мне стало совестно говорить с нею о литературе. А после этого вскоре я заметил, что у них ни одной книжки в доме, кроме памятной на текущий год" [6, 199–200]. Письменник часто вдається до міркувань про те, що причиною такого лицемірства є данина моді, марнославство.

Відомо, що середина XIX століття позначилася появою масового читача. Книга стала доступною для багатьох, але не всі могли, хотіли чи вміли її сприймати належним чином. Твори Т. Шевченка демонструють до певної міри розгубленість письменника того часу: автор, який вбачав у своїй діяльності важливу роль, відчував безпорадність перед глухою стіною нерозуміння й байдужості. Це була нова, позбавлена романтичного ареолу поета-одинака, ситуація. Її драматизм, почасти – трагікомічність, Т. Шевченко очевидно відчував дуже гостро. І в цих відчуттях Кобзар не був одиноким. Згадаємо, Микола Гоголь, який також проповідував місіонерську роль мистецтва, так само в своїх публікаціях і творах звертав увагу на те, що невідповідність великого попиту на літературу і "низької культури споживача духовного товару" [3, 12] маргіналізують літературний процес у цілому.

Багато уваги в повістях приділено також тому, **що і як читають** герої. Згадуються твори таких письменників, філософів як Микола Курганов, Карл Еккертсгаузен, Олександр Дюма, Григорій Сковорода, Горацій, Іван Котляревський, Олександр Шаховський, Григорій Кониський, Микола Греч, Вергілій, Микола Гоголь, Федір Булгарін, Микола Некрасов, Євдокія Панаєва, Геродот, Джеймс Макферсон (Оссіан), Микола Карамзін, Костянтин Батюшков, Чарльз Діккенс, Р. М. Зотов, Даніель Дефо, Плутарх, Араго, Дюмон-Дюрвиль. Також є посилання на Новий Заповіт, "Патерик", журнали

"Украинский вестник", "Отечественные записки", "Современник", "Библиотека для чтения", естампи "Последний день Помпеи" и "Тень Наполеона на острове св. Елены".

Як бачимо, коло читання людини середини XIX століття було надзвичайно строкатим за своїм змістом. Тут твори давньої і сучасної літератури; класика, белетристика, публіцистика; представлена світова, російська, українська словесність. Шевченко не вбачав у такій строкатості нічого доброго. В "Художнику", наприклад, читаємо: "Меня она теперь занимает, как будто что-то близкое, родное. Я на нее, грамотную, теперь смотрю, как художник на свою неоконченную картину. И великим грехом считаю для себя предоставить ей самой теперь выбор чтения или, лучше сказать, случай чтения, потому что ей не из чего выбирать. Лучше было не учить ее читать" [6, 185]. Низка епізодів повісті "Близнюки" також засвідчують, наскільки важливими Шевченко вважав розбірливість читача, критичне ставлення до прочитаного. Так, Степан Мартинович характеризує "Козака-стихотворца" О. Шаховського як "чепуху на двух языках" і звинувачує М. Галича в незнанні історії. Ватя обурений тим, що брат замість "Мертвых душ" надіслав йому бездарний роман "Никлас – Медвежья Лапа".

Читач шевченкової доби не усвідомлював також відмінностей між різними видами літератури: розважливо, неквапливо, від початку і до кінця він читав удома і підручник, і Біблію, і пригодницький роман. Те саме стосується жанрів: герої повістей захоплюються як життями – літературними фаворитами XVII–XVIII століть, так і модними в XIX сторіччі епістоляріями, подорожами, натурфілософськими трактатами.

Книга сприймалась як джерело мудрості й засіб отримання насолоди від самого процесу читання. Інколи – як модний атрибут світського життя. У цьому контексті види і жанри, цільове і читацьке призначення не мали ще того сенсу, який сьогодні відчувається читачем підсвідомо як певний "код" для прочитання й, природно, впливає на способи "роботи" з книгою. Єдиний жанр, ставлення до якого було неоднозначним, це роман. Оповідач "Художника" так пише про це: "Романы, говорят, нехорошо читать молодым девушкам. А я, право, не знаю, почему нехорошо. Хороший роман изоощряет воображение и облагораживает сердце. А сухая какая-нибудь умная книга, кроме того, что ничему не научит, да, пожалуй, еще и поселит отвращение к книгам" [6, 184].

Щодо мовних уподобань читачів варто відзначити: Шевченко наголошує доволі часто, що книги читалися "в оригіналі". Тобто крім української та російської це могла бути латина, церковнослов'янська, французька. Читач підлаштовував не книгу "під себе" (засобами перекладу), а навпаки: спілкування з книгою передбачало наявність освіти, знань, певного духовного вишколу особистості.

Дуже детально в повістях описаний і сам процес читання. Неодмінно підкреслюється те, що читають герої переважно вголос, з відтінком театралізованості, перечитують книгу багато разів, отримують від цього неймовірну насолоду, що підсилюється ще й ідилічними деталями побуту: "он имел неизъяснимое наслаждение читать ее вслух на хуторе" [9, 278]; "В сотый раз уже прочитывал он почти наизусть внимательно слушавшей его Прасковье Тарасовне "Повесть о капитане Копейкине"" [9, 279]; "просила прочитать... только не так громко, как про того копытана" [9, 279]; "он начал утешать ее, говоря, что отец Никанор читал совсем не жалобное, а более сатирическое" [9, 319]; "заставил Трохима прочитать вслух" ("Прогулянка...") [6, 309].

Т. Шевченко доволі влучно наголосив і на тому, що театралізованість, позування характеризували в той час процеси не лише читання, а й письма загалом: "Степан Мартынович сел за стол, положил перед собою бумагу, взял перо в руку и принял такую позу, какую обыкновенно дают живописцы сочинителям, когда изображают их бессмертные лики... Прасковья Тарасовна села тоже за стол против писателя и бессознательно приняла позу самой скорбной матери" [9, 299].

Численні спогади про Кобзаря, залишені нам людьми, які знали його особисто, дозволяють змалювати портрет і самого Т. Шевченка-читача. Так, М. Ф. Савичев, описуючи побут Тараса Григоровича в Новопетровському укріпленні, засвідчує, що читання було одним із його постіжних занять: "...застав його знову в лежачому положенні і з книжкою. Він підвівся, поклав книжку на полицю над головою, де лежали інші книжки, й почав одягатися" [5, 257]. Ми бачимо тут звичайного читача в звичайних обставинах – жодної театральності чи позування. Однак збереглися й інші спогади про Т. Шевченка-читача: "вірші, які йому дуже подобались, він завчав напам'ять і днів по три декламував" (спогади А.О. Ускова) [5, 236]; "Шевченко... часом звертався до нього з проханням: "Ану, прочитай, мій голубе!" Брат, виконуючи прохання, починав декламувати... Він слухав, похнюпившись, і хитав у такт головою. Та коли, заздрячи успіхові товариша, декламувати починав А-н, Шевченко при перших же рядках махав рукою і відверто прирікав: "Барабан, барабан!" (спогади І. С. Алексєєва) [5, 248].

Традиція читання вголос для 1855–1856 років (час написання повістей) та й для хронотопу творів частково мала сприйматися вже як рудимент минулих епох. У ХІХ столітті, коли книг ставало дедалі більше, читачі поступово переходили від інтенсивного читання-перечитування одних і тих самих текстів до екстенсивного типу сприймання, зорієнтованого на мовчазне, швидке, вдумливе опрацювання великого корпусу різних текстів ("одной книги в месяц

для нас мало, мы ее наизусть выучиваем" [9, 331]). Т. Шевченко засвідчив співіснування обох цих тенденцій, які мирно уживалися в реаліях старосвітського побуту українського поміщицтва.

Наведені приклади – це чудова ілюстрація філософського виміру існування й розвитку письмової культури в суспільстві. Відомо, що дуже довго література поборювала традиції фольклорного світосприймання, коли, наприклад, автор твору не протиставлявся читачеві, а був його alter ego. Так само довго читач не міг відокремити, відсторонити від себе придуману літературну реальність, суто літературний етикет, літературну стилістику. Саме тому він екстраполював художні засоби вираження змісту на елементи свого побуту й форми своєї поведінки.

Повість "Близнюки" містить також цілу низку епізодів, які висвітлюють **особливості книжкової культури** середини ХІХ століття. Згадуються відомі на той час книгарні, детально описуються приклади бібліофілства, збирання домашніх бібліотек (це, наприклад, "заветный шкаф" Григорія Сокири, де зберігалися "Псалтырь же его священная, Геродот его, единая его радость – летопись Конисского" [9, 235]). Багато уваги приділено традиціям створення дарувальних написів ("И фамилию мою знает, о муж великий! И, рыдая, он целовал надпись" [9, 265]), а також звичкам читачів залишати в книзі свої помітки чи коментарі ("...я заметил на полях листов то прямые черты, крепко проведенные где ногтем, а где и карандашом, то знак восклицательный, то знак вопросительный, то черт знает что" ["Прогулка...", 6, 210]). Визначаючи таке "варварське" ставлення до книги – відкреслювати щось нігтем чи олівцем – як вияв марносластва, даремного намагання залишити по собі хоч якусь пам'ять, оповідач повісті визнає, що такий своєрідний діалог читача й письменника на берегах видання допомагає краще зрозуміти закладені в книзі смисли.

Ще один лейтмотив повістей – опис книг як матеріальної цінності, міркування про культуру видання й оформлення творів літератури: "...зачем вы книгу бросаете в пасике?... книга-то, сами знаете, дорогая..." ("Близнецы") [9, 292]. Також постійно герої Шевченка та й сам письменник помічають якість видання: "я ей подарю весьма моральную и мило изданную книгу... Прекрасный перевод и прекрасное издание" ("Художник") [6, 170]; "...я в первый раз увидел сочинения Гоголя, издание моим другом П. Кулишем. Друг мой немного подгулял. Издание вышло немного мужиковато..." (Щоденник) [7, 124].

У повістях оповідачі також постійно намагаються з'ясувати, **для чого потрібні книги**, чого більше від них людині й суспільству – користі чи шкоди? На перший погляд, відповіді на ці запитання мали б бути на поверхні. Однак письменник вважає за потрібне

розставити певні акценти. Перш за все, він постійно наполягає на тому, що потрібно не лише читати, а й намагатися зрозуміти прочитане. Наприклад, у "Прогулянці" Прохор просить оповідача розтлумачити йому те чи інше висловлювання з книги. Після даних навімання коментарів дивиться на нього "с благоговением" [6, 309]. Читання бездумне, без міркувань для Т. Шевченка неприйнятне.

Крім того, письменник відкриває для себе дилему й намагається розв'язати її: читання мало б сприяти не лише інтелектуальному, а й духовному становленню особистості. Однак це правило не спрацьовує: "Неужели вместе с цивилизацией так плотно к нам прививается эгоизм... А по-настоящему не должно быть так; образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое..." ("Прогулка...") [6, 274]. До речі, це поширений в українській літературі мотив. Так, в оповіданні Ганни Барвінок "Половинщик" читаємо: "Для чего ты читаешь, когда в сердце добра не набираешь? Ты только гордишься своим разумом, а сердце твое окаменело... Никакого следа тебе чтение не оставляет" [2, 488–489].

Важливим аспектом **функціонування образів читачів і мотивів читання в повістях** Т. Шевченка є те, що за допомогою них письменник вибудовує певну міфологічну картину світу, в якій протиставляються сакральний і профанний тексти книжкової культури. Так, у "Близнюках" весь сюжет, пов'язаний із появою близнюків у сім'ї Григорія Сокири та їхнім вихованням, – проєкція на біблійну історію Ісава та Якова, синів Ісаака [4, 174–175]. Книга книг, таким чином, усвідомлюється читачем як зразок, який неправильно, трагедійно віддзеркалюється в побуті поміщицтва XIX століття.

Крім того, Т. Шевченко доволі широко розуміє "текст", призначений для читання й усвідомлення. Так починають сприйматися не тільки літературні твори, а й природа, історія. Наприклад, у "Прогулянці..." оповідач звертає увагу на ядро в дуплі дерева і називає це "історичною буквою". Родич просить оповідача "прочитати" цю старовинну букву. Разом вони висловлюють різні здогадки про минулі події але погоджуються, що "прочитати" не можуть. Виникає мотив "природа – книга", "історія – книга", "світ – книга". Причому її сакральний зміст досягнути проста людина не може.

У тій самій "Прогулянці..." оповідач, для якого книга – "хлеб насущный", послідовно протиставляється тим героям, які лінуються читати (Трохим), скуповують книги для продажу (фактор із трактиру), тішать себе балачками про нечитані твори (кузина). Таким чином, бачимо, як Шевченко знову вибудовує антитезу ідеального читача (сакрального верху) і його пародійного віддзеркалення (профанного низу).

Доволі часто здійснюється протиставлення письменників і читацького загалу як представників просвітництва і неучтва – аж до міфологізації цих постатей: "Положим, публика человек темный, ей простительно. Но великий грамматик наш Н.И. Греч..." [9, 270]; "Я переносюся в века давноминувшие и вижу его, седовласого, маститого, кроткого старца с писаною большою книгою в руках, проповедующего изумленным дикарям своим и кровожадным и корыстолюбивым поклонникам Одина" [9, 325].

У повістях Т. Шевченка часто пародіює літературні штампи (наприклад, архаїчні форми звернень до читача) і форми оповіді (високий стиль часто не відповідає побутовому характеру описаних подій).

Отже, в результаті здійсненого аналізу можемо зробити висновок, що образи читачів та мотиви читання в творах Т. Шевченка є яскравим свідченням того, які читацькі практики, звичаї, смаки, запити були актуальними в другій половині XIX століття, а отже, як види рецепції літературного твору впливали на формування індивідуально-авторського стилю письменників. Крім того, введені в структуру сюжетної та образної систем творів Т. Шевченка, ці образи і мотиви моделюють своєрідну поетичну реальність, за допомогою якої автор засвідчує своє ставлення до ролі книжності, літератури, просвіти в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белецкий А. И. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) [Текст] / Александр Белецкий. – К. : Наукова думка, 1966. – Т. 3. – 564 с.
2. Сивокінь Г. Одвічний діалог. Українська література та її читач від давнини до сьогодні / Григорій Сивокінь. – К. : Дніпро, 1984. – 255 с.
3. Зубрицька М. Ното legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Л. : Літопис, 2004. – 352 с.
4. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1981. – Т. 31. – С. 45–119.
5. Ганна Барвінок Половинщик (Этнографический рассказ) // Киевская старина. – 1888. – № 12. – С. 486–492
6. Игнатъева Е. А. Явление журнализма в творчестве Н. В. Гоголя : автореф. дис. ... канд. наук по филологии : 10.01.10 / Игнатъева Екатерина Александровна. – Саратов, 2008. – 20 с.
7. Сидоренко О. "Близнецы" / О. Сидоренко // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит Б. – К., 2005. – С. 174–175.
8. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.
9. Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах (видання, автентичне 1-6 томів "Повного зібрання творів у дванадцяти томах") / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Том 4. Повісті. – 2003. – 600 с.
10. Шевченко Т. Там само. – Том 5. Щоденник. Автобіографія... – 2003. – 496 с.
11. Шевченко Т. Там само. – Том 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи... – 2003. – 632 с.
12. Шевченко Т. Г. Близнецы // Шевченко Т. Г. Повести / Вступ. стаття Ю. А. Ивакина. – К. : Дніпро, 1983. – 456 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Харитоненко Е.

Образ читателя и мотивы чтения в русских повестях Тараса Шевченко

Образы читателей и мотивы чтения в русских повестях Т. Шевченко "Близнецы", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Художник" рассмотрены как примеры фиксации типичных практик читательства XIX века, а также как приемы моделирования мифопоэтической картины мира, в которой сферы сакрального и профанного маркируются отношением человека к книге и зафиксированному в ней слову.

Ключевые слова: повести Т. Шевченко, образ читателя, мотивы чтения, читательские практики, мифопоэтическая картина мира в произведениях Т. Шевченко.

Kharytonenko O.

The image reader and motives of reading in Russian novels Taras Shevchenko

Images of readers and reading motivation in Russian novels Taras Shevchenko "Gemini", "Walk with pleasure and not without morality", "Artist" are considered as typical examples of fixing the practice of reading the XIX century, as well as modeling techniques mythopoetical picture of the world, that the scope of the sacred and profane marked the relationship of man to the book and the word.

Key words: the story of Taras Shevchenko, the image of the reader, the motives of reading, readers practice mythopoethic picture of the world in the works of Taras Shevchenko.